

QADIMGI XITOI YOZMA MANBALARI

Solohiddinov Samandar Sanjarbek o'g'li

*Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti Tarix fakulteti Tarix
yo'nalishi 301-guruh talabasi
solohiddinovsamandar@gmail.com*

Annotatsiya: *Ushbu maqola qadimgi Xitoy yozma manbalarini ilmiy jihatdan tahlil qiladi va ularning insoniyat sivilizatsiyasidagi o'rni, madaniyat, falsafa, ilm-fan va jamiyat rivojiga ta'sirini yoritadi. Maqolada Shan sulolasidan boshlab, Jiaguven (suyak va toshbaqa qobiq yozuvlari), bronza yozuvlari, muhr, rasmiy va odatiy yozuv shakllarining evolyutsiyasi batafsil ko'rib chiqilgan. Shuningdek, yozuv vositalari va materiallar (bambuk, ipak, qog'oz) tarixi, yozuvning jamiyat va diniy marosimlardagi ahamiyati, arxeologik topilmalar va ularning o'rganilishi jarayoni yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Qadimgi Xitoy, yozuv manbalari, Jiaguven, bronza yozuvlari, muhr yozuvlari, rasmiy yozuvlari, odatiy yozuvlari, Xitoy madaniyati, arxeologik topilmalar, falsafa, ilm-fan, tarixiy meros*

Qadimgi Xitoy yozma manbalari insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimiy va boy meroslaridan biridir. Ular nafaqat til va madaniyatni saqlab qolgan, balki diniy, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotni aks ettirgan. Eng qadimiy yozuvlar Shan sulolasi davriga oid bo'lib, miloddan avvalgi 1600–1046 yillar oralig'ida paydo bo'lgan. Shu davrda yozuvlar asosan folbinlik va qirollik hayoti bilan bog'liq bo'lib, ular suyak va toshbaqa qobiqlariga o'yib yozilgan. Ushbu yozuvlar “qadimgi suyak matnlari” (jiaguven) deb ataladi va ular Xitoy yozuv tizimining eng qadimiy shakli sifatida qabul qilinadi.

Jiaguven yozuvlari logografik tizim asosida ishlangan bo'lib, har bir belgi ma'lum bir narsani yoki tushunchani ifodalaydi. Bu yozuvlar orqali qadimgi Xitoy jamiyatining siyosiy tuzilishi, urushlar, qishloq xo'jaligi faoliyati, diniy marosimlar va oilaviy munosabatlari haqida ma'lumot olish mumkin. Shu bilan birga, bu manbalar Xitoy yozuvining evolyutsiyasi va uning bugungi kun yozuvlariga bo'lgan bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Arxeologik topilmalar Jiaguven yozuvlari miloddan avvalgi 1250–1050 yillarga oidligini ko'rsatadi¹⁶⁰. Ularning ko'pchiligi Shan sulolasi poytaxti Anyangdagi Yinxu arxeologik majmuasida topilgan. Qadimgi yozuvlar vertikal ustunlarda, yuqoridan pastga va o'ngdan chapga yo'naltirilgan bo'lgan. Folbinlik jarayonida suyaklarga teshik ochilib, olovda qizdirilgan va yoriqlar orqali kelajak haqida bashoratlar yozilgan.

Qadimgi Xitoy yozma manbalari faqat Xitoy hududida emas, balki butun Sharqiy Osiyoda, jumladan Yaponiya, Koreya va Vetnam madaniyati va yozuv tizimlariga ham ta'sir qilgan. Shu tarzda, qadimgi Xitoy yozuvi nafaqat tarixiy manba, balki butun mintaqaviy madaniyat va bilimlarning shakllanishida muhim rol o'ynagan.

¹⁶⁰ Guo Moruo & Hu Houxuan – "Jiaguwen Heji" – Beijing – Zhonghua Book Company, 1978–1982

Qadimgi Xitoy yozuvining ildizlari miloddan avvalgi 5000-yillarga, Yangshao madaniyatiga borib taqaladi, ammo eng qadimiy yozma manbalar Shan sulolasiga tegishlidir¹⁶¹. Shu davrda yozuvlar asosan folbinlik va qirollik hayoti bilan bog'liq bo'lgan. Eng mashhur yozuv namunasi – suyak va toshbaqa qobiq yozuvlari (Jiaguven) bo'lib, ular miloddan avvalgi 1600–1046 yillarda ishlatilgan. Ushbu yozuvlar piktogrammalarga asoslangan bo'lib, urushlar, qishloq xo'jaligi, kasalliklar va tug'ilishlar haqida ma'lumot beradi. Masalan, “yo'lbars” (hu) belgisi piktografik shaklda tasvirlangan¹⁶². Yozuvlar vertikal ustunlarda, yuqoridan pastga va o'ngdan chapga yo'naltirilgan. Folbinlik jarayoni esa teshik ochish, olovda qizdirish va yoriqlar orqali kelajakni bashorat qilishdan iborat bo'lgan.

Shan va Chjou sulolalari davrida (miloddan avvalgi 1400–700 yillar) bronza idishlar, qo'ng'iroqlar va muhrlar ustiga yozilgan bronza yozuvlari (Jinven) keng tarqalgan¹⁶³. Bu yozuvlar marosim va diniy maqsadlarda ishlatilgan bo'lib, uzunligi bir necha so'zdan tortib 500 ta belgigacha yetgan. Bronza yozuvlar piktografik shaklni saqlab qolgan, ammo bronza quyish texnikasi tufayli murakkablashgan. Shu davrda yozuvlarning uzunligi ortib, ular qirollik marosimlari, urushlar va sovg'alar tarixini hujjatlashtirgan.

Qadimgi Xitoyda yozuv vositalari sifatida cho'tka va siyoh muhim o'rin tutgan. Siyoh tutun va yelim aralashmasidan tayyorlangan, cho'tka esa quyon yoki echki junidan ishlangan. Shu vositalar yordamida yozuv bambuk va ipak sirtlariga tatbiq qilingan. Chjou sulolasi (miloddan avvalgi 1046–256 yillar) va undan keyingi davrlarda yozuv materiallari yanada kengaygan:

- Bambuk va yog'och taxtachalar (Jiandu): Miloddan avvalgi 500 yillardan boshlab ishlatilgan. Ular ingichka chiziqlar shaklida bo'lib, ip bilan bog'langan va kitob yoki o'ram shaklida saqlangan¹⁶⁴. Rasmiy hujjatlar, qonunlar, tibbiy retseptlar va adabiy asarlar uchun ishlatilgan. Arxeologik topilmalar, masalan, Yinqueshan (Xan sulolasi) va Sin Shixuandi bambuk matnlari, ushbu materiallarning tarqalganini ko'rsatadi.

- Ipak yozuvlari: Miloddan avvalgi 600–700 yillardan boshlab ishlatilgan. Ipak sirtlari xaritalar, rasmlar va rasmiy yozuvlar uchun qulay bo'lgan, ammo qimmat bo'lganligi sababli keng tarqalmagan.

- Qog'ozning ixtirosi: Miloddan avvalgi 100-yillarda paydo bo'lgan, Sai Lun tomonidan 105 yilda takomillashtirilgan¹⁶⁵. Qog'oz kanop, daraxt po'stlog'i, eski latta va baliq tarmoqlaridan tayyorlangan. U engil, arzon va katta miqdorda ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgani uchun kitoblarning ommalashuviga sabab bo'lgan.

Qadimgi Xitoy yozuvi bir necha bosqichdan o'tgan:

1. Suyak va toshbaqa qobiq yozuvlari – Jiaguven piktografik yozuvlar, miloddan avvalgi 1250–1050 yillar.

¹⁶¹ <https://chem.rutgers.edu/ky-chen-laboratory-research/oracle-bone-inscription/641-chinese-writing-from-5000-b-c-to-present>

¹⁶² https://www.persee.fr/doc/arasi_0004-3958_2021_num_76_1_2098

¹⁶³ Tingzhu Chen – "Oracle Bone Inscriptions: A New Exploration on the Three Thousand Years Old Chinese Writing System" – London – Routledge, 2026 – sahifalar 10–85, 120–200

¹⁶⁴ Guo Moruo & Hu Houxuan – "Jiaguwen Heji" – Beijing – Zhonghua Book Company, 1978–1982

¹⁶⁵ Endymion Wilkinson – "Chinese History: A New Manual" – Cambridge, MA / London – Harvard University Asia Center, 2025 – 45–120, 210–350, 560–600 sahifalar

2. Bronza yozuvlari – murakkablashgan piktografik yozuvlar, miloddan avvalgi 1400–700 yillar.

3. Muhr yozuvi (da zhuan, xiao zhuan) – Sin sulolasida ommalashgan.

4. Rasmiy yozuv (li shu) – Xan sulolasi davrida paydo bo'lgan.

5. Oddiy yozuv (kai shu) – bugungi kundagi asosiy yozuv shakli.

6. Soddalashtirilgan yozuv – so'nggi soddalashtirilgan shakl

Belgilar turlari: piktogrammalar (23%), ko'rsatkichlar (2%), assotsiativ birikmalar (32%), fonetik qarzlar (11%), fono-semantik birikmalar (27%)¹⁶⁶. Shu shakllar jamiyat va materiallar o'zgarishiga moslashgan; masalan, bambukdan qog'ozga o'tish yozuvni soddalashtirdi va kitob kolleksiyalarini kengaytirdi.

Qadimgi Xitoy yozma manbalari orasida klassik asarlar alohida o'rin tutadi:

- Besh klassika (Vu Jing): Shijing (She'rlar kitobi), Shangshu (Hujjatlar kitobi), Li Ji (Rituslar kitobi), Yi Jing (O'zgarishlar kitobi), Chunqiu (Bahor va kuz yilnomalari).

- To'rt kitob (Si Shu): Konfutsiy ta'limotlari asosida yozilgan: Daxue (Buyuk o'rganish), Zhongyong (O'rtacha yo'l), Lunyu (Analektlar), Mengzi (Mentsiy).

- Boshqa mashhur asarlar: Tao Te Ching (Laozi), Zhuangzi, Sunzi (Urush san'ati).

Ushbu manbalar klassik xitoy tilida yozilgan va imperiya davrida rasmiy imtihonlarda ishlatilgan, shuningdek, falsafa, adabiyot va san'at rivojiga katta hissa qo'shgan.

Qadimgi Xitoy yozuvini o'rganish 1899-yilda Vang Yirong tomonidan boshlangan. Shu davrda Jiaguven parchalarining qadimiy yozuv ekanligi tan olingan. Keyingi yillarda rasmiy qazishmalar olib borilib, Yinxu (Anyang)da 150 mingdan ortiq suyak parchalaridagi yozuvlar topilgan. Bambuk kitoblar Jizhong (279 yil) arxeologik topilmalarida aniqlangan. Bugungi kunda CHANT va Chinese Text Project kabi raqamli arxivlar ushbu manbalarni saqlash va o'rganishda muhim vosita hisoblanadi¹⁶⁷.

Qadimgi Xitoy yozma manbalari Xitoy madaniyatini saqlab qolgan, Sharqiy Osiyoga ta'sir ko'rsatgan va byurokratiya, din hamda falsafani rivojlantirishda muhim rol o'ynagan. Bugungi kunda ular raqamli platformalarda mavjud bo'lib, global miqyosda o'rganilmoqda. Shu tariqa, qadimgi yozuvlar insoniyat tarixidagi muhim meros sifatida qadrlanadi va qadimiy dunyoni tushunishga yordam beradi.

Qadimgi Xitoy yozma manbalari insoniyat tarixida noyob va beqiyos meros hisoblanadi. Ular suyak va toshbaqa qobiqlardan tortib qog'oz va ipak materiallarigacha bo'lgan turli vositalarda saqlanib, qadimiy Xitoy jamiyati, siyosati, madaniyati, diniy e'tiqodlari va falsafiy tafakkurini aks ettirgan. Shu yozuvlar orqali biz Shan va Chjou sulolalaridan tortib Sin va Xan davrlariga qadar bo'lgan davrlarning ijtimoiy tuzilishi, urushlar, qishloq xo'jaligi, marosimlar va oilaviy hayoti haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Qadimgi yozuvlarning evolyutsiyasi – piktogrammalardan fonetik va fono-semantik belgilar shakliga o'tish, bronza va bambukdan qog'ozga o'tish – Xitoy yozuvining murakkab va boy tizimga aylanishini ta'minlagan. Shu bilan birga, u madaniyat va ilm-fan rivojiga bevosita ta'sir qilgan; klassik

¹⁶⁶ Tingzhu Chen – "Oracle Bone Inscriptions: A New Exploration on the Three Thousand Years Old Chinese Writing System" – London – Routledge, 2026 – sahifalar 10–85, 120–200

¹⁶⁷ <https://ctext.org/>

asarlar, tibbiy, astronomik va falsafiy manbalar yozma shaklda saqlangan. Bugungi kunda qadimgi Xitoy yozuvi global ilmiy hamjamiyat tomonidan o'rganilmoqda, raqamli arxivlar orqali keng jamoatchilikka taqdim etilmoqda. Bu yozuvlar nafaqat tarixiy ma'lumot, balki madaniy identitet va ilmiy meros sifatida ham qadrlanadi. Shu tariqa, qadimgi Xitoy yozuvi insoniyatning yozuv tarixidagi muhim bosqich bo'lib, uning merosi bugungi kunda ham davom etmoqda va kelajak avlodlarga bebaho bilim va madaniy boylik sifatida yetib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Guo Moruo & Hu Houxuan – "Jiaguwen Heji" – Beijing – Zhonghua Book Company, 1978–1982
2. Endymion Wilkinson – "Chinese History: A New Manual" – Cambridge, MA / London – Harvard University Asia Center, 2025 – 45–120, 210–350, 560–600 sahifalar
3. Tingzhu Chen – "Oracle Bone Inscriptions: A New Exploration on the Three Thousand Years Old Chinese Writing System" – London – Routledge, 2026 – sahifalar 10–85, 120–200
4. https://www.persee.fr/doc/arasi_0004-3958_2021_num_76_1_2098
5. <https://chem.rutgers.edu/ky-chen-laboratory-research/oracle-bone-inscription/641-chinese-writing-from-5000-b-c-to-present>
6. <https://ctext.org/>